

суспільства, формування української політичної нації та реалізації демократичних реформ. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління.* 2019. № 3. С. 85–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2019_3_14.

4. Кривицький Ю. В. Мовний фактор правової реформи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (106). С. 49–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_1_6.

Марчило Лариса Миколаївна,

доцент кафедри української мови
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова,

кандидат філологічних наук, доцент

Дудко Ірина Володимирівна,

професор кафедри української мови
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова,

кандидат філологічних наук, доцент

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНІВ СПОРІДНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛЕКСЕМ «МАТКА», «МАТУХНА»)

Система термінів спорідненості та свояцтва належить до архаїчного шару лексики слов'янських мов. І хоча цей шар є стабільним, навіть консервативним, проте зміни відбуваються й у ньому, що пов'язано зі змінами реальних умов життя суспільства та сім'ї. Багатий матеріал для дослідження формування відповідної групи лексики в українській мові дають писемні пам'ятки, створені на Волині, зокрема актові книги, у яких зафіксовані матеріали, пов'язані з сімейними справами, з розподілом спадщини між родичами. Мова таких документів обтяжена застарілими формулюваннями, проте «мовне оформлення їх характеризується тісним зв'язком з живою народною мовою, охоплюючи значний ареал живомовної лексики і фразеології» [5, с. 7-8].

Волинські грамоти XVI ст. містять різні лексичні одиниці на позначення родинних стосунків. Це назви повної і неповної спорідненості, першого, другого та інших ступенів спорідненості, назви кровних родичів і свояків тощо, наприклад: **отьць, матка, матухна, сынъ, дочка, братъ, сестра, дѣдь, бабка, унукъ, мачеха, падчерица, предькъ, потомькъ, щадькъ, дѣти** та ін.

До лексем, часто вживаних в аналізованих документах, належить лексема **матка**, що має значення 'жінка стосовно дитини,

яку вона народила': поня(л) єсми за себе в ма(л)женьство до(ч)ку у єс мл(с)ти пне(и) Романово(и) Гулевичово(и) пне(и) Полаги(и) Ма(т)ясовны Суропятовны, па(н)ну Наста(с)ю, по которо(и) єсми узя(л) поса(г)у ю(т) **матки** єи пне(и) Романово(и) Гулевичово(и) (ВГ, 1570, с. 83); Которые части ты(х) имене (и) я до зупо(л)ны(х) ле(т) брата свое(т)[о] єсми де(р)жала, яко(ж) его мл(ст) кна(з) Дми(т)рѣ Васи(л)єви(ч) Ку(р)цевича, бра(т) мо(и), доше(д)ши ле(т) свои(х) зупо(л)ны(х), за че(т)ве(р)тую ча(ст) вси(х) имене(и) ... и те(ж) за вѣно небо(ж)чицы кнгни **матки** мое и за ска(р)бы ѿ(т)цо(в)ские ... (1570, с. 119); беручи мене ѿ(т) єє мл(сти) кнгни **ма(т)ки** моеє кнгни Ивановое Чо(р)торы(с)коє (1577, с. 158) та ін.

У сучасних слов'янських мовах відповідна лексема у такому значенні вживається у західнослов'янських мовах (пол., чes., слов. **matka**), в білоруській мові, діалектах української і російської мов (**матка**). Хоча слово належить до праслов'янського лексичного фонду [9, с. 15-18], проте, на нашу думку, поширення лексеми в діловій мові українців сприяло активне його вживання в актових документах, тобто під впливом західнослов'янських мов (пор.: стч., стп. **matka**).

Зафіксована аналізована лексема в різних писемних джерелах, що відображено в сучасних лексикографічних працях. Проте в найдавніших писемних пам'ятках зафіксовані лише поодинокі приклади вживання слова **матъка**. Так, у «Словаре древнерусского языка (XI-XIV вв.)» у словниковій статті міститься вказівка на те, що слово **мати** в картотеці представлено 1079 випадками слововживань, а **матка** – всього 7 [7, с. 512-514]. Варто зазначити, що перше значення 'мати' проілюстроване одним прикладом, узятим з берестяної грамоти № 227 (не могли же ми **матокo** согре<шити>), опубліковану російськими дослідниками. Інший ілюстративний матеріал засвідчує вживання слова з різними значеннями: про бджолину матку, у складі фразеологічної одиниці (**матъка** огньнаа – геєна), у складі власної назви (къ цркви. къ **матцѣ**. бѣи [7, с. 514]. У «Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.» – 90 фіксацій лексеми **мати**, слова **матка** – 38, з них 23 має значення 'мати', у решті випадків вона входить до складу назв церковних свят, дат, церков, побудованих на честь Богоматері [8, с. 580-581].

Отже, порівняння кількості вживань у давніх текстах лексичних одиниць **мати** і **матка** дає змогу зробити висновок про певні етнокультурні впливи сусідніх народів, зокрема про вплив західнослов'янських мов.

В українській літературній мові слово **матка** зі значенням 'мати' не вживається, проте, як зауважував А. Бурячок, «як

стилістично нейтральне воно збереглося (паралельно з *мати*) в лексичі північних та деяких південно-західних говорів української мови» [4, с. 27]. У «Словнику поліських говорів» П.С. Лисенко зазначає, що слово **матка** в північних діалектах означає 'Те саме, що *мамдзя*' [6, с. 124], а **мамдзя** у поліських говорах має значення 'мати' і в згаданому словнику позначене ремаркою «зневажливе» [Там само, с. 122]. У двотомному «Словнику західнополіських говірок» Г.Л. Аркушина лексема **матка** зафіксована як багатозначна, але значення 'жінка стосовно своїх дітей' відсутнє [1, с. 307]. У селі Атаки Чернівецької області лексема засвідчена зі значенням 'та, що вінчає молодь' [3, с. 83].

В акті № 52 від 12 січня 1570 року вжита лексема **матухна**: Крім того, если бы котори(и) з ни(х) або, чоґо боже ухава(и), и ѡбадва не бы(ли) бы **мату(х)ны** свое(и) послу(ш)ни е(и) служи(ти) и проти(в)ни бы(т)и и в чо(м) – ко(л)ве(к) **ма(т)ку** свою гневи(ти) ме(ли), с таковы(х) причи(н) во(л)но то е(и) буде(т) учини(ти), кому хотячи з ласки своее ѡ(т)дати, записа(ти), ты(м) вси(м) дарова(ти), кому буде(т) ѡдно // на то воля еє (ВГ, 1570, с. 93). Цікаво, що зафіксовані обидві лексеми в одному документі. «Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)» та «Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» таку лексичну одиницю не фіксують.

За матеріалами словника П.С.Лисенка, іменники **матухна**, **матухно**, похідні від **мати**, із суфіксами згрубілості вживаються в сучасних північних говорах української мови [6, с. 124]. У словнику Г.Л. Аркушина, крім лексеми **матухна** 'мати' [1, с. 307], зафіксовані з відповідним суфіксом такі лексичні одиниці, як **сеструхна** *пестл.* 'тс, що сестринка' [2, с. 142], **братухна** 'тс, що братан' [1, с. 31]. У білоруській мові лексема **матухна** також вживається, хоча й обмежена розмовним мовленням, що в лексикографічних джерелах позначено ремаркою «розмовне».

Отже, мова пам'яток XVI ст., створених на Волині, відображає складний процес становлення лексичної системи української літературної мови, зокрема й назв спорідненості. В аналізованих текстах на позначення 'жінки стосовно дитини, яку вона народила' вживається лексема **матка**, зрідка трапляється **матухна**, що нині може фіксуватися в діалектному мовленні, а лексема **мати** взагалі відсутня. І хоча на систему термінів спорідненості та свояцтва відповідного ареалу впливала західнослов'янська культурна традиція, у лексичній системі української літературної мови збереглися одиниці, які здавна функціонували в ній і засвідчені в різних писемних джерелах XI-XVIII ст.

Список використаних джерел:

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. Т.1. А-Н. Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. XXIV+354 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. Т. 2. О-Я. Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 458 с.
3. Атлас української мови : в 3 т. / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін. Т.2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Д.Г. Бандрівський, Л.М. Григорчук, Ф.Т. Жилко та ін.; ред. тому Я.В. Закревська. Київ : Наукова думка, 1988. 520 с. : карти.
4. Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Київ, 1961. 141 с.
5. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. Київ : Наукова думка, 1995. 248 с.
6. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.
7. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : В 10 т. Гл. ред. Р.И. Аванесов. Москва : Рус. яз., 1991. Т. IV. 560 с.
8. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у двох томах / За ред. Л.Гумецької, І.Гринчишин. Т. I, Київ : Наукова думка, 1977. 632 с.
9. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 18 (*matoga – *mečyška). Москва : Наука, 1993. 255 с.

Овсейчик Станіслава Володимирівна,
асистент кафедри стилістики та мовної
комунікації Інституту філології Київського
національного університету імені Тараса
Шевченка, кандидат філологічних наук

ЩОДО НОРМАТИВНОСТІ ВЖИВАННЯ ЛЕКСЕМИ «ГУГЛЯР» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На сьогодні українська мова, маючи статус державної, розвивається досить активно, збагачується новими поняттями та категоріями, проте доцільність вживання деяких новотворів викликає певні застереження.

Інтеграційні процеси, які реалізує сучасний світ, все частіше накладаються на мовленнєву поведінку фахівців, які не лише